

**Anar Namiq oğlu
Nəcəfzadə**

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Qatargas Operating Company,
Qəter Dövləti

anajafzade@qatargas.com.qa

UOT 336.221:658.1:622.276

KARBOHİDROGEN RESURSLARININ BEYNƏLXALQ MƏNİMSƏNİLMƏSİ SAZIŞLARINDA FİSKAL REJİMLƏRİN OPTİMALLIĞININ TƏDQIQI

səh. 129-148

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – karbohidrogen resurslarının beynəlxalq mənimsənilməsi layihələri üzrə sazişlərdə tərəflər arasında maliyyə münasibətlərini tənzimləyən fiskal şərtlərin tədqiqi.

Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil.

Tədqiqatın nəticələri – neft-qaz sazişlərində tətbiq olunan fiskal şərtlərin üstün və çatışmayan cəhətləri müəyyən edilmiş, fiskal rejimin optimal olmasını təmin edən amillər əsaslandırılmış, müvafiq təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri – xarici ölkələrdə bağlanmış əksər sazişlər ictimaiyyətlə paylaşılmadığından, həmin sazişlər barədə məlumat üçün ancaq müvafiq ədəbiyyata istinad edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – yeni neft-qaz sazişlərinin hazırlanması prosesində optimal fiskal rejimin tərtib olunması üçün elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – neft-qaz sazişlərində bu günə kimi istifadə olunmuş əsas fiskal şərtlərin müqayisəli təhlili və fiskal rejimin optimallıq amillərinin müəyyən edilməsi, Azərbaycanda bağlanmış PSA sazişlərinin analitik ümumiləşdirilməsi.

Açar sözlər: *fiskal rejim, neft-qaz sazişləri, AÇG layihəsi.*

1. Giriş

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xeyli sayda beynəlxalq neft-qaz müqavilələrinə imza atıb. Respublikanın neft-qaz potensialı bunu deməyə əsas verir ki, hələ bundan sonra da bu sahədə yeni razılaşmalar labüddür. Həmin razılaşmaların uğurla və qarşılıqlı faydalı şərtlərlə həyata keçirilməsində tərəfdaşlar arasında, daha doğrusu hökumət ilə xarici investorlar arasında münasibətləri tənzim edən optimal maliyyə sisteminin əhəmiyyəti şübhəsizdir.

Bu məqsədlə təqdim olunan işdə beynəlxalq aləmdə neft-qaz sazişlərində tətbiq olunan əsas fiskal şərtlərin təsnifatı və təhlili verilir, onların üstün və çatışmayan cəhətləri göstərilir, sazişin optimal olması üçün şərtlər və maraq doğuran digər mövzular təhlil olunur, nəticə olaraq müvafiq tövsiyələr verilir. Ölkənin karbohidrogen yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsi üçün optimal maliyyə sisteminin hazırlanmasında nəzərə alınması zəruri olan amillər şərh olunur.

2. Fiskal rejim

XX əsrin 60-cı illərinə qədər neft kəşfiyyatı beynəlxalq miqyasda yalnız bir neçə böyük neft korporasiyaları tərəfindən həyata keçirilmişdir. Sonrakı onilliklərdə isə, neft şirkətlərinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Hazırda iki və ya daha çox ölkələrdə fəaliyyət göstərən 300-dən çox neft şirkətləri var ki, bunlar da 150-dən çox ölkədə kəşfiyyat işi aparırlar [12].

Bu artım heç də əsassız deyil. Belə ki, bir çox ölkələrdə karbohidrogenlərin və digər faydalı qazıntıların kəşfiyyatı və hasilatı hüquqları ancaq dövlətə aid idi. Lakin zaman keçdikcə belə ölkələrin hökumətləri başa düşməyə başladılar ki, beynəlxalq neft şirkətlərinin verə biləcəyi elə şeylər var ki, milli hökumətlər bunları təklikdə əldə edə bilməzlər. Məsələn, iri karbohidrogen yataqlarının kəşfiyyatı və hasilatı ilə bağlı olan risklərin qəbul edilməsi, iri kapital qoyuluşunun təmin edilməsi, layihələrin həmin ölkələrdə bəlkə də hələ mövcud olmayan texnologiya ilə təchiz olunması, böyük layihələri idarə edə bilən peşəkar kadrların və yüksək təlim keçmiş olan təcrübəli mütəxəssislərin cəlb olunması, hasil edilmiş karbohidrogenlərin nəqli, emalı və satışı üçün infrastrukturun və zəruri əlaqələrin təmin edilməsi hər hansı bir hökumətin təklikdə öhdəsindən lazımınca gələ biləcəyi işlər deyil. Bu səbəbdən karbohidrogen yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsinə sərmayə yatıran şirkətlərə ehtiyac artırdı. Hasilatçı dövlətlər həmin şirkətlər ilə öz gəlirlərini bölməyə hazır olmalı idilər. Həmin bölgü razılaşmasını sənədləşdirmək üçün isə müxtəlif müqavilə formaları meydana çıxdı.

Karbohidrogen yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsi konsessiya (*lisenziya*), icarə və ya hökumət tərəfindən verilən digər müqavilələr əsasında həyata keçirilir. Belə razılaşmaların şərtləri qanunla müəyyən edilir və ya hər bir müddəə üzrə danışıqlar

nəticəsində müəyyən olunur. Belə razılaşma formalarının təhlili başqa bir tədqiqat işinin mövzusu ola bilər. Lakin onu deyək ki, hər belə razılaşmanın ən mühüm tərkib hissəsi onun maliyyə şərtləridir. Buraya bonuslar, icarə haqqları, royalti, hasilatın pay bölgüsü şərtləri, faiz dərəcələri, korporativ gəlir vergisi və s. daxildir. Razılaşmanın tələbi ilə hökumətə ödəniləcək bütün ödənişlər razılaşmanın maliyyə sistemi və ya qərb ədəbiyyatında daha çox işlədilən fiskal rejim (*fiscal regime*) ilə müəyyən olunur. Bəzi ölkələrdə yalnız bir fiskal rejim tətbiq edildiyi halda, digər ölkələrdə müxtəlif fiskal rejimlər mövcud ola bilər [2, s.532-535].

Karbohidrogen istehsalçısı olan ölkələrin büdcəsində əsas gəlir növlərindən biri, bəzi ölkələrdə isə ən başlıca qazancı, hökumətin neft-qaz müqavilələri üzrə götürə bildiyi paydır. Təbiidir ki, həmin ölkələrin hökumətləri belə müqavilələrdə elə şərtlər qoymağa çalışırlar ki, öz paylarını maksimum dərəcədə artırınsınlar və bununla da ölkənin digər inkişaf və sosial-iqtisadi məsələlərini həll etsinlər. Lakin digər tərəfdən investor da yəqin etməlidir ki, onun yatırdığı sərmayə müqabilində bütün riskləri nəzərə alaraq kifayət qədər qazanc əldə edə biləcək. Buna görə də fiskal rejim elə qurulmalıdır ki, həm ölkə üçün maksimum qazanc təmin olunsun, həm də yatağın kəşfiyyat və işlənməsini həyata keçirməkdə investorlar üçün kifayət qədər stimül təmin edilsin.

Lazım olan investisiyanı cəlb etmək üçün hökumət investorun götürdüyü riskə uyğun gəlir götürə bilməsini təmin etməlidir. Bildiyimiz kimi, neft-qaz layihələri iri risklərlə bağlı olub iri kapital qoyuluşu tələb edən investisiyalardır. Belə investisiyaların çox uzun ödəmə müddətinə malik olması stabil olmayan neft qiymətləri şəraitində bu investisiya qərarlarını daha da mürəkkəbləşdirir. Lakin fiskal rejim gəlirin bölgüsünü təmin etdiyi kimi, risklərin də bölünməsinə və əlavə güzəştləri təyin edə bilər. Məsələn, bu məqsədə nail olmaq üçün yollardan biri investora “vergi tətlinin” verilməsidir. Kapital xərclər yüksək, ilk hasilat ili isə gec olduqda hökumət investoru müəyyən müddətə vergidən azad edə bilər. Vergi tətili layihənin ödəmə müddətini azaltdığından investor üçün çox cəlbəedici bir faktordur.

Karbohidrogen yatağının kəşfiyyatı və işlənməsi üçün fiskal rejim tərtib edən hökumət mövcud iqtisadi-geoloji şərtləri, ölkədəki siyasi risk və stabillik səviyyəsini və regional rəqabət şəraitini də nəzərə almalıdır.

Geoloji-texniki şərtlər. İndiki rəqabətli dünyada ən əlverişsiz geoloji strukturu, ən yüksək xərcləri və daha ucuz karbohidrogeni olan kəşfiyyat sahələri üçün ən əlverişli fiskal rejim təklif edildiyi halda, yaxşı geoloji strukturu və ən aşağı xərclərlə daha yüksək hasilat götürməyi mümkün edən sahələrin daha çətin maliyyə şərtləri ilə təklif olunacağı gözlənilməlidir. Bu fakt əslində fiskal rejimlərin müəyyənləşməsi və təyini üçün sadə bir model ola bilər. Geoloji-texniki cəhətdən əlverişsiz şəraitdə olan ölkələr, məsələn karbohidrogen ehtiyatlarının hasilat tempi aşağı və kiçik həcmli olan, yatağı dərin sularda və yerin çox dərin qatlarında yerləşən ölkələr adətən çox əlverişli şərtlər, neft ixracatçısı olan və əlverişli şəraitdə olan ölkələr isə öz fiskal

sistemlərində daha sərt şərtlər qoyurlar. Məsələn, ABŞ-ın neft ixracatçısı olan Luiziana və Texas ştatları yeni kəşfiyyat sahələri üçün sərt və çətin şərtlər müəyyən etdiyi halda, qonşu Kanadanın idxalçı olan Ontario əyaləti daha əlverişli fiskal rejim təklif edir [10].

Sosial-iqtisadi və ekoloji vəziyyət. Ölkənin iqtisadi durumunun əsas amilləri burada adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcmi və onun artım tempi, inflasiya səviyyəsi və digər göstəricilərdir. Sosial problemlərin yığılaraq kritik vəziyyətə çatdığı ölkələrdə hökumət gəliri daha tez götürməkdən ötrü perspektivli yataqları investorlara daha yüngül şərtlərlə verə bilər.

Buna əlavə olaraq, ölkənin iqtisadi sabitliyinə təsir edən mühüm amil ekoloji vəziyyətin durumudur.

Siyasi risk və sabillik səviyyəsi. Təbii ki, hər hansı bir şirkət yad bir ölkədə investisiya planını qurduqda həmin əraziyə daxil olmazdan qabaq onun bu ölkə ilə bağlı siyasi riskləri öyrənməyi və təhlil etməyi zəruridir. Siyasi riskə həmin ölkədəki siyasi rejimin sabilliyi, inzibati məhdudiyyətlər, fiskal rejimdə hökumətin qərarlara təsir imkanları və ya sanksiyalar təhlükəsi misal ola bilər. Bu risk, həmçinin müharibələri, vətəndaş itaətkarsızlığını, terrorizm və s. bu kimi təhlükələri nəzərdə tutur.

İri investisiyaları cəlb etmək istəyən hökumət fiskal rejimi tərtib edərkən ölkəsindəki mövcud siyasi risk səviyyəsini də nəzərə almalıdır. Bu baxımdan Həsilatın Pay Bölgüsü Müqavilələri (*Production Sharing Agreement - PSA*) sistemi neft şirkətləri üçün daha cəlbedici görünə bilər. Belə ki, bu müqavilələr parlament tərəfindən rəsmiləşdirilən qanun qüvvəsinə minir və beləliklə investor üçün siyasi riskləri xeyli azaltmış olur [16, s. 79].

Regional rəqabət şəraiti. Müşahidələr göstərir ki, fiskal rejimlər qlobal səviyyədə daha çox regional səviyyədə qarşılıqlı təsirə malikdirlər. Belə ki, şirkətlər qlobal səviyyədə rəqabət apardığı halda, hökumətlərin regional səviyyədə rəqabət apardığı aşkar olunur.

Karbohidrogenlərin kəşfiyyatı üçün sahə ayırmış hökumət ölkəsindəki geoloji-texniki, iqtisadi və siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq öz fiskal şərtlərini müəyyən edir. Lakin bu şərtlər müəyyən edildikdə hökumətlər həm də məhz həmin regionda mövcud olan fiskal rejimləri də nəzərə almalı olurlar. Məsələn, Azərbaycan hökuməti öz neft müqavilələrində fiskal rejimi təyin etdikdə Latın Amerikasındakı fiskal rejimlərə deyil, regionda, yəni Rusiyada, Qazaxıstanda və hətta İraqda mövcud olan və ya hazırda təklif olunan fiskal rejim şərtlərinə istinad etməyi zəruridir.

Belə yanaşmanın üç səbəbi var. Birincisi, bəzi hökumətlər, xüsusilə kiçik ölkələrdə, beynəlxalq sazişlərdəki fiskal şərtlər haqqında məhdud məlumatla malik ola bilərlər, halbuki adətən qonşu ölkələrin qoyduğu şərtlər barədə daha yaxşı məlumatlıdırlar. İkincisi, regionda mövcud olan fiskal sistemlərə nisbətən daha əlverişsiz müqavilə şərtləri təklif edən hökumətlərin təklifləri sadəcə olaraq bazar qanunlarına görə cəlbedici olmaya bilər. Üçüncüsü isə, əksinə olaraq hökumətlər xarici

neft şirkətləri üçün daha əlverişli şərtləri verməklə öz qonşuları ilə münasibətlərinə xeyli ziyan vura bilərlər. Başqa sözlə, qonşu ölkələrin təklif etdikləri müqavilə şərtlərinə uzlaşdırılmış fiskal rejimlər həm də bir diplomatik gediş ola bilər. Beləliklə, eyni region ölkələrinin, xüsusən, oxşar iqtisadi-siyasi və geoloji şərtləri olan region ölkələrinin fiskal rejimlərinin uzlaşdırılması bir zərurət ola bilər.

Təbii ki, reallıqda istisnalar, yəni belə regionlaşmadan sapmalar da olur. Avropa fiskal rejimlərində hökumətlərin pay faizləri təxminən 35 faizdən 65 faiz aralığında olsa da, bir neçə istisna təşkil edən rejimlərə görə bu aralıq 18 faizdən 80 faizə qədər genişlənir. Avropa layihələrində ən aşağı dövlət payı Çexiya, Türkiyə, Rumıniya və Bolqarıstanda müşahidə edilir. İrlandiyada isə fiskal rejim nə hökumətin iştirakını, nə də royalti ödənişlərini nəzərdə tutur [1]. Şimali Amerika regionunda hökumətin pay faizi təxminən 45 faizdən 80 faizədək, Asiya-Sakit okean regionunda isə 35-80 faiz aralığında dəyişir. Şimali Afrika, Orta Şərq və keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrinin əhatə etdiyi regionda bu interval 60 faizdən 95 faizə qədərdir [13]. Belə görünür ki, Latın Amerikasına ölkələri regional faktorunu nəzərə almayan yeganə regiondur. Belə ki, burada hökumətlərin pay faizləri 25 faizdən 90 faizə qədər geniş bir intervalda dəyişir.

İstisnalara əsas olan səbəblərdən biri idxalçı olan ölkələrin kiçik geoloji perspektivlərə malik olması ola bilər. Belə ölkələr regional rəqabətə davam gətirmək üçün daha əlverişli fiskal rejim təklif etməli olurlar.

Azərbaycan regionunda güclü rəqabət şəraiti ilə üzləşir. Şimalda Rusiya, qərbdə Qazaxıstan və Türkmənistan, cənubda İran və İraq öz zəngin neft-qaz yataqları ilə Azərbaycanı mürəkkəb rəqabət şəraitində iş qurmağa sövq edir.

Hökumətin riskə münasibətindən asılı olaraq, o aşağı risk və az, lakin daha davamlı gəlir, və ya daha yüksək risk şəraitində daha çox gəlir götürmək seçimi qarşısında qalır. Bu zaman hökumətin seçimi onun maliyyə durumundan, ölkədəki investisiya iqliminin vəziyyətindən, karbohidrogen yataqlarının həcmindən və s. asılı olacaq.

3. Optimal fiskal rejim nədir?

Hökumət fiskal rejimi tərtib edərkən onun optimal olmasını təmin etmək üçün, ilk növbədə, yuxarıda qeyd etdiyimiz mühüm amilləri nəzərə almalı, təhlil etməli və düzgün nəticələr çıxarmalıdır.

Fiskal rejimin optimal olması üçün o müəyyən şərtləri ödəməlidir. Məsələn, fiskal rejim layihənin icrasının gedişinə təsir etməməlidir. Yəni fiskal rejim hasilat tempi və təkrar investisiya haqqında qərarlara laqeyd olmalıdır. Hasilatın aşağı düşdüyü halda belə hasilat üzrə əməliyyatların davam etdirilməsi investor üçün cəlbedici olaraq qalmalıdır. Fiskal rejim hətta məhdud ehtiyatları olan yataqların işlənməsinin cəlbedici olmasını təmin etməlidir.

Fiskal rejimin şərtləri stabil olmalıdır. Bu tərəflər arasında etimadı artırır, investisiya səviyyəsinə və layihələrin inkişaf tempinə müsbət təsir edir.

Optimal fiskal rejim layihənin gəlirliliyi artdıqca həm hökumətin, həm də investorun gəlirinin artmasını təmin etməlidir. Fiskal sistem neftin qiymətindəki və layihə xərclərindəki dəyişikliklərə biganə olmamalı, investorun riskdən azad olunmuş xərclərini süni surətdə artırmasına imkan verməməlidir. Belə yanaşma az gəlirli layihələrdə vergi ödəmələrinin aşağı olmasına səbəb ola bilər.

Fiskal rejim həmin karbohidrogen yatağının sahibi olan hökumət üçün layihələrdən sabit gəlir axınını təmin etməlidir. Təbii ki, hökumətlər öz gəlirlərini daha tez götürməyə üstünlük verirlər. Lakin bu istək investisiyanın ödəmə müddətini gecikdirərək investorun riskini artırmağa bilər, buna görə də burada bir ortaq məxrəcin tapılması zərurəti doğur. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, əgər neft yataqlarının işlənməsi bir neçə müxtəlif mərhələlərdə yerinə yetirilsə, hökumətə ödənişlərin tezləşdirilməsi elə də narahatlıq doğurmamalıdır. Belə ki, yatağın işlənməsinin mərhələlərə bölünməsi xərclərin ödənişinin və həm də mənfəətin əldə edilməsinin mərhələli şəkildə olmasını təmin edir ki, bu da əvvəlki mərhələnin gəlirindən növbəti mərhələnin xərclərini ödəməyə imkan verir.

Optimal fiskal rejim istifadədə sadə olmalı və şəffaflığı təmin etməlidir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, sadəlik zəruri nəzarəti təmin etmək üçün vacib şərtidir.

Tərtib etdiyi fiskal rejimin optimal olmasını istəyən hökumət yeni investisiyaları cəlb etmək üçün ölkə risklərini də nəzərə almaqla fiskal rejimdə digər ölkələr ilə, xüsusən region ölkələri ilə rəqabət apara biləcək şərtlər təklif etməlidir.

4. Fiskal rejimdə ödəmə üsulları

Karbohidrogen yataqlarının beynəlxalq kəşfiyyatı layihələrində yerli hökumət gəlir əldə etmək üçün vergi və qeyri-vergi formalı ödənişlər tətbiq edə bilər. Fiskal rejimi hazırlayan hökumət bir neçə vergi, rüsum və digər ödəmə üsullarından istifadə etməli olur. Hər bir üsulun öz məxsusi üstünlükləri və çatışmazlıqları var. Bu üsullardan bəziləri hasilatın həcminə bağlı olduğu halda digərləri layihədən olan gəliri əsas götürür.

Royalti. Karbohidrogen resurslarının mənimsənməsi layihələri üzrə sazişlərdə daha çox tətbiq olunan üsullardan biri royalti şəklində alınan ödənişlərdir. Royalti tarixən dövlətin karbohidrogen ehtiyatlarının istismarından gəlir əldə etmək üçün hökumətlər tərəfindən istifadə edilən və çox geniş yayılmış bir üsul olmuşdur. Royalti - hasil olunmuş hər istehsal vahidi üzrə sabit ödəniş haqqı və ya ümumi gəlirdən pay kimi nəzərdə tutulur. Bəzi ölkələrdə royalti dərəcəsi orta gündəlik hasilat, neft qiyməti, yatağın dərinliyi, xam neftin keyfiyyəti kimi meyarlara bağlıdır [19].

Royalti istifadə olunmuş resurslar üçün minimum ödəniş, sabit və erkən gəlir təmin edir, hesablama və idarə etmədə nisbətən sadədir. Bununla belə, hasilata

bağlı olan royalti layihə üzrə xərclərə laqeyd olduğundan layihə üzrə səhv qərarlara səbəb ola bilər. Bu üsul layihənin gəlirli olub-olmamasına laqeyddir və hər bir halda əgər hasilat varsa, hökumətə ödəmələri nəzərdə tutur.

Korporativ gəlir vergisi. Bəzi ölkələr neft hasilatı layihələrinə sadə qaydada korporativ gəlir vergisi (*və ya mənfəət vergisi*) tətbiq etməklə öz gəlirini götürür. Burada ödənişlər xalis gəlirə əsaslanır, yəni bütün xərclər çıxıldıqdan sonra qalan gəlirdən vergi ödənilir, buna görə də daha doğru yanaşma kimi qəbul edilə bilər. Bu ödəmə formasında vacib məsələ vergiyə cəlboluna bilən gəlirin və vergi faizinin düzgün təyin olunmasıdır [20]. Bu üsul həm də vergi ödənişlərini nisbətən ləngitdiyinə görə xarici investorlar üçün cəlbəedici görünə bilər. Lakin digər tərəfdən investisiyanın ödənmə müddətini azaltmaq üçün görülən tədbirlər (*məsələn, kapital xərclərin amortizasiyasında vergi güzəştləri*) layihədən gəliri gecikdirir. Layihədən gəlir yüksəldikcə hökumətin də uyğun olaraq daha böyük gəlir əldə etməsini təmin etmək üçün progressiv, başqa sözlə pilləli gəlir vergisi dərəcələrindən istifadə edilir. Burada vergi dərəcələri neft qiyməti, hasilat həcmi, satış həcmi və başqa bu kimi meyarlar ilə bağlı olur [3].

Bəzi sazişlərdə hökumətin müəyyən müddətdə investorun əvəzinə gəlir vergisini ödəməsinə də rast gəlinir. Bu mexanizmdə məqsəd odur ki, investor öz ölkəsində vergi ödəmək məcburiyyətində qalmasın və beləliklə də investorun həmin layihədən gəliri daha yüksək olmaqla investisiya yatırmaqda maraqlı olsun.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi sistemi nə qədər mürəkkəb olarsa investorun bir o qədər vergidən yayınmaq üçün mühasibat texnikalarından istifadə etmək imkanı var.

Neft şirkətləri beynəlxalq səviyyədə işləyən və bir neçə ölkədə müəssisələri olan şirkətlərdir. Buna görə də korporativ gəlir vergisi tətbiq olunan layihələrdə yerli hökumət nəzarət etməlidir ki, investorun öz gəlirinin bir hissəsini hər hansı yolla vergi dərəcəsi daha az olan ölkəyə köçürməsinə məhdudiyət qoysun.

Resursların icarəsinə görə vergi - RRT. Karbohidrogen resurslarının hasilatından əldə edilən gəlirə görə vergi ödəmələrinin bir üsulu da resursların icarəsinə görə vergidir (*Resource Rent Tax - RRT*) [4]. RRT vergi ödəmələrini birbaşa layihənin gəlirliyinə bağlayır. Burada vergi bütün xərclər ödənildikdən və layihə əvvəlcədən təyin olunmuş qazancı verdikdən sonra ödənilir. Müəyyən olunmuş qazancı əks etdirmək üçün RRT-də iki cür yanaşmadan istifadə olunur [6]:

- R-faktora əsaslanan qiymətləndirmə. Burada R-faktor neft satışından məcmu daxilolmaların məcmu xərclərə olan nisbətidir. Bu faktorun vahiddən az olması o deməkdir ki, investorun layihədən olan məcmu gəliri onun xərclərini hələ ki, ödəməyib. Hasilatdan gələn gəlir artdıqca R-faktorun da yüksəlməsi baş verir. R-factor hər hesabat dövrü hesablanır. Əvvəlcədən razılaşdırılmış həddi keçdikdə sonrakı hesabat dövrü üçün yeni vergi dərəcəsi tətbiq olunur;
- Mənfəət normasına əsaslanan qiymətləndirmə. Burada müəyyən edilmiş mənfəət normasını aşdıqda, yəni hasilatdan gəlir daha səmərəli olduqda, hökumətin

gəlir faizi də artır. Bu zaman mənfəət normasının həddi elə razılaşıdırılır ki, investisiyanı cəlb etmək üçün ən azı minimum gəliri təyin etmiş olsun.

Bu vergi formasının üstünlüyü layihənin gəlirliyinə və onun dəyişməsinə bağlı olmasıdır. R-faktor və mənfəət norması əsasında ödəmələr investora layihədəki riskini xeyli aşağı salmış olur. Buna görə də nisbətən az karbohidrogen ehtiyatı olan layihələrə və ya uzunmüddətli mürəkkəb layihələrə investora cəlb etmək üçün tətbiq oluna bilər. Lakin RRT üsulunda investor öz mənfəət normasını qazandıqdan sonra ödənişlər etdiyindən xərclərin azaldılması və hasilatın həcmnin artırılması tədbirlərinin keçirilməsinə bir qədər laqeyd ola bilər. Ona görə də hökumət bu vergi formasını tətbiq etdikdə diqqət yetirməlidir ki, vergi dərəcəsi investora bu addımı atmağa məcbur etməsin.

Ümumiyyətlə, RRT forması investor üçün cəlbedicidir və onun risklərini azaltmış olur, halbuki hökumət bu layihələrdə daha çox risk götürür.

Əlavə Dəyər Vergisi (ƏDV). Bu vergi forması istehlaka tətbiq edilən, mal və xidmətlərin istehsalının və tədavülünün hər bir mərhələsində yaranan əlavə dəyərin bir hissəsinin dövlət büdcəsinə ödənməsini nəzərdə tutur. ƏDV dolayı vergi olmaqla bu vergi növü üzrə vergitutma obyektini kimi hasilatın satışı, istehsal və qeyri-istehsal xarakterli xidmətlərin dəyəri əsas götürülür [11].

Karbohidrogen ehtiyatlarının mənimlənməsi layihələrində ƏDV bir qayda olaraq ixrac olunan məhsula deyil, idxala tətbiq olunur. Əksər ölkələr ixracatçı layihələri ya ƏDV-dən tamamilə azad edir, ya da onu minimuma çatdırır. Adətən neft-qaz layihələrində ƏDV-nin verilmiş güzəştlər və şərtlər daxilində hesablanması mürəkkəb ola bilər.

Hökumətə pay ayırmaları. Hazırda dünyada karbohidrogenlər hasil edən ölkələrin əksəriyyətində yerli hökumət müəyyən payla neft layihələrində iştirak edir. Bu, hökumətə layihənin gəlirindən bəhrələnməyə və həm də dövlətin layihədəki milli maraqlarının təminatçısı kimi çıxış etməyə imkan verir.

Bir çox Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişləri hökumətin layihədə birbaşa və ya milli neft şirkətinin vasitəsilə iştirakını nəzərdə tutur. Hökumətin layihədə iştirakı bir neçə formada ola bilər. Məsələn, bəzi hallarda hökumət layihənin iştirakçısı olan digər investora üçün mövcud olan eyni şərtlərlə və müəyyən olunmuş iştirak faizi (*iştirak payı*) əsasında iştirakı seçir. İştirak payı olan hökumət yatağın kəşfiyyatı, işlənməsi və istismarı ilə bağlı xərclərin bir hissəsini öz iştirak payına uyğun olaraq ödəyir və əvəzində hasilatdan paya malikdir. Bəzi hallarda isə hökumət layihənin əvvəlindən deyil, yataqda kəşfiyyat işlərinin nəticələrinin müsbət olduğu təqdirdə layihəyə qoşulması hüququnu seçir. Buna misal olaraq Qətərdəki Al Khaleej qaz layihəsinin kəşfiyyatı və işlənməsi üçün milli Qatar Petroleum şirkəti ilə ExxonMobil şirkəti arasında bağlanmış sazişi göstərmək olar. Burada hökuməti təmsil edən Qatar Petroleum şirkəti layihəyə investisiya yatırmadan mənfəət qazından pay götürür. Qeyd edək ki, hökumətlərin sazişdəki belə hüququ və onun variantları müqavilənin

müəyyən müddəaları ilə təyin edilir [19]. Məsələn, kəşfiyyat xərcləri hökumət tərəfindən ya ümumiyyətlə ödənilmir, əgər ödənilirsə həmin məbləğ ya ötən illərə görə nominallaşdırılmış, ya da cari qiymətlə ödənilə bilər.

Hökumətin layihədə birbaşa iştirak etməyinin üstünlüyü onun layihə üzrə qərarların qəbul edilməsinə daha effektiv nəzarət etməyə malik olmasıdır.

Hökumət layihədə əsasən milli neft şirkətinin vasitəsilə iştirak edir. Belə iştirak milli neft şirkətindən investisiyada iştirak etməyi, yəni həm də investisiya ilə bağlı riskləri bölüşməyi tələb edir. Milli neft şirkəti hökuməti təmsil edir, bu da öz növbəsində milli neft şirkəti ilə digər investitorlar arasında maraqların toqquşmasına səbəb ola bilər.

Hökumətə ünvanlanan bonuslar. Əksər hallarda bonuslar kəşfiyyat və hasilat haqqında sazişin imzalanmasından sonra neft şirkəti tərəfindən ödənilir. Bunlara *imza bonusları* deyilir. Digər hallarda isə bonusların ödənməsi karbohidrogenlərin kəşfinə, hasilatın başlanmasına və ya gündəlik hasilatın əvvəlcədən razılaşdırılmış həcminə çatmasına bağlı ola bilər. Bunlara *hasilat bonusları* deyilir. Hər iki halda bonusun həcmi və ödəmə vaxtları müqavilənin şərtləri ilə müəyyən olunur [19].

Bonuslar layihənin kəşfiyyat mərhələsinin xərclərini artıraraq onun iqtisadi göstəricilərinə mənfi təsir edir. Bu riski azaltmaq üçün hökumətlər yüksək bonusun əvəzində aşağı vergi dərəcələri tətbiq edir və ya layihədə iştirak edərək investitorların riskini paylaşır.

Bonuslar hökumətə layihənin ilk illərində gəlir götürmək imkanını təmin etmiş olur. Bonus həcmi müəyyən etdikdə hökumət fiskal rejimin digər şərtlərini, həmin yatağın imkanlarını, ölkənin siyasi və iqtisadi durumunu və layihəyə cəlb edilmiş investitorların maddi imkanlarını nəzərə almalıdır. Yüksək bonus tələbi, xüsusilə siyasi və geoloji risklərin yüksək olduğu layihələrdə, neft şirkətlərini həmin layihəyə investisiya yatırmaqdan çəkindirə bilər.

İxrac rüsumları çox az hallarda tətbiq olunur. İxrac rüsumlarını müəyyən etmək nisbətən asandır, lakin onlar layihə xərclərinə laqeyd olmaqla yanaşı, hasil olmuş karbohidrogenlərin daxili və ya xarici bazarda satışı barədə qərara yanlış təsir edə bilər.

İdxal rüsumları investitorun ölkəyə idxal etdiyi bütün material və avadanlıqlara tətbiq oluna bilər. Bu rüsumlar hətta layihənin ilk mərhələlərində hökumətə ödənişləri təmin edir. Belə ki, layihənin ehtiyacları üçün müəyyən avadanlıqların və materialların xaricdən idxal edilməsi zəruridir. Bu rüsumun tətbiqində məqsəd həm də xaricdən idxalı məhdudlaşdıraraq yerli istehsalçılara dəstək verməkdir [3].

Hazırda karbohidrogenlər hasil edən əksər ölkələr neft-qaz əməliyyatları üçün nəzərdə tutulmuş avadanlıqları və materialları idxal rüsumlarından azad edir. İnvestor bütün müqavilə müddəti ərzində, bəzi hallarda isə layihənin əməliyyat mərhələsinə, yəni hasilat başlayana qədər rüsumdan azad edilə bilər. Bu təcrübə neft hasil edən ölkələrdə geniş yayılmışdır. Bu tədbir layihəni iqtisadi göstəricilərinə

müsbət təsir etməklə yanaşı, layihənin ilk illərində iri xərclərlə qarşılaşan investora xərclərini azaltmaqda bir növ yardım etmiş olur. Lakin burada hökumətin düzgün nəzarəti tələb olunur ki, investor rüsumdan azad olmuş layihə üçün idxal etdiyi avadanlıqları və materialları digər rüsumdan azad olmayan layihələri üçün istifadə etməsin. Əks halda dövlət büdcəsinə xeyli ziyan vurulmuş olar.

İcarə haqları. Karbohidrogen resurslarını mənimsənilməsi layihələrində icarə haqları adətən layihənin və ya onun iştirakçılarının icarəyə gətirdiyü əmlakın ölçüsü əsasında illik qaydada ödənilir. Kəşfiyyat və hasilat sahələri üçün fərqli ödənişlər tətbiq olunur. Neft-qaz layihələrində investorlar tərəfindən müqavilə sahəsindən istifadə üçün hökumətə ödənilən vəsaitlər akrhesabı ödənişlər (*acreage fees*) adlanır. Burada icarə haqqı bir kvadrat kilometrə müəyyənləşdirilmiş vahid əsasında təyin olunur. Bu ödəmələrdə hökumətin qazancdan başqa bir məqsədi də investorun götürmüş olduğu kəşfiyyat sahələrində işlərin süni şəkildə ləngidilməsinin və ya dayandırılmasının qarşısını almaqdır.

Ləğvətmə fonduna ayırmalar. Əksər neft sazişləri karbohidrogenlərin hasilatı ilə bağlı işlər bitdikdən sonra bu əməliyyatları aparmaq üçün istifadə edilmiş irimiqyaslı qurğuların və obyektlərin istismardan çıxarılması və ləğvətmə işlərinin görülməsi məqsədi ilə hesab açılmasını və həmin hesaba investorlar tərəfindən ödənişlər edilməsini nəzərdə tutur. Belə bir fondun yaranması, onun maksimum həcmi və ona ödənişlərin başlanması şərtləri və qaydaları müqavilədə razılaşıdırılır. Bu ayırmalar mənfəət neftindən ödənsə də, son nəticədə bu fondun vəsaitləri hökumət və ya onun təmsilçisi olan milli neft şirkətinə ödəndiyindən, faktiki olaraq bu ayırmaları da hökumətə yönəlmiş ödəmələr kimi qəbul etmək olar.

Gələcək layihələr barədə dəqiq büdcə və proqnozlaşdırmanı təmin etmək üçün istismardan çıxarma xərclərinin hərtərəfli və dəqiq qiymətləndirilməsi vacibdir. Qeyd edək ki, 2013-cü ildə ancaq Meksika körfəzində 359 platformanın istismardan çıxarılması planlaşdırılır [17].

Ləğvətmə işlərində təcrübəsi olan şirkətlər və mütəxəssislər 2013-cü ilin mart ayında ABŞ-ın Hyuston şəhərində bir araya gələrək bu sahədəki bilik və təcrübəni bölüşmək üçün geniş bir sammit keçirəcəklər [17].

Yuxarıda sadaladığımız ödəmə formaları ilə yanaşı layihə işlərinin aparıldığı ölkənin məxsusi şərtləri nəzərə alınaraq investora digər xərclər də tətbiq oluna bilər. Belə xərclərə şirkətlər arası xidmətlər, xarici valyuta mübadiləsi, daxili bazar öhdəlikləri, torpaq icarəsi, ətraf mühitin qorunmasını təmin edən ekoloji tədbirlər, yerli infrastrukturun inkişafında və sosial sahədə öhdəliklər və s. daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft-qaz sazişlərinin fiskal rejimlərində yuxarıda göstərilən vergi və qeyri-vergi formalı şərtlərə əlavə olaraq hesablaşma valyutası, xərclər ödənilənədək tətbiq olunan faiz dərəcəsi, əsas vəsaitlərin amortizasiyası mexanizmi və sazişin fiskal rejiminin tərkib hissəsi olan digər bu kimi şərtlər də öz əksini tapa bilər.

5. Fiskal rejimin iqtisadi qiymətləndirilməsi

Fiskal rejim üçün şərtləri müəyyənləşdirən hökumətlər yeni investisiyaları cəlb etmək üçün və həm də yeni kəşfiyyat layihələrində maraqlı olan neft şirkətləri yeni kəşfiyyat sahələrini əldə etmək üçün bir beynəlxalq yarışmaya qoşulmuş olurlar. Hökumətlər indi yeni kəşfiyyat sahələrini bir qayda olaraq formal tender yolu ilə "hərraca" çıxarırlar. Burada düzgün qərarların qəbul edilməsi isə hər bir investisiya təklifinin düzgün qiymətləndirilməsindən asılıdır.

Tərtib edilmiş fiskal rejimin tətbiqindən proqnoz olunan gəlirin iqtisadi qiymətləndirilməsi həm hökumətin özü, həm də investor olan neft şirkəti üçün zəruridir. Investor təklif olunan fiskal rejimi və bundan gözlənilən qazancı digər investisiya imkanları, yəni təklif olunan başqa beynəlxalq layihələr ilə müqayisə etmək üçün iqtisadi qiymətləndirmə aparır. Hökumət isə fiskal rejimdən gəlirin onun digər sosial-iqtisadi məqsəd və vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə kifayət edib-etməyəcəyini bilməsi üçün iqtisadi qiymətləndirməni aparması vacibdir. Hökumət layihədən gələcək gəlirin ölkə səviyyəsində əsas makro-iqtisadi göstəricilərə təsirini təhlil edir. Layihənin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif iqtisadi meyarlar mövcuddur ki, bu barədə həmmüəllifi olduğum "Qeyri-müəyyənlilik və risk şəraitində karbohidrogen resurslarının mənimsənilməsi layihələrinin qiymətləndirilməsi" adlı məqalədə geniş məlumat verilib [15]. Bunlardan Xalis hazırki dəyər (*NPV*) və Daxili mənfəət norması (*IRR*) ən çox istifadə və etibar olunan meyarlardırlar.

Bu məqsəd üçün digər əhəmiyyətli bir göstərici neft şirkəti ilə hökumətin gəlirlərinin nisbətidir. Lakin bu nisbət iqtisadi deyil, sadəcə olaraq statistik göstərici kimi qəbul edilməlidir. Belə ki, o hasilatın və ya layihənin iqtisadi vəziyyətini nəzərə almır və investor üçün deyil, yalnız hökumət üçün lazım ola biləcək məlumatı verir.

6. Fiskal rejimlərin müqayisəli təhlili

Dünya Bankı və bir neçə özəl neft şirkətləri tərəfindən təşkil olunmuş bir tədqiqatda 144 ölkədə tətbiq olunan 226 fiskal rejimlər neft yataqlarının standart iqtisadi təhlili əsasında qiymətləndirilmişdir [12]. Məqsəd bu rejimləri eyni qiymətlər və xərclər şərti ilə üstünlüyə görə düzmək olmuşdur. Tədqiqatda istinad olunan neft yataqları öz ehtiyatlarına görə 3 milyondan 300 milyon barelə qədər dəyişir. Reytingləşdirmə səkkiz müxtəlif iqtisadi meyar əsaslanır ki, bunların arasında NPV, İRR, habelə hökumətin pay faizi və neft-qaz yataqlarının geoloji riski kimi meyarlar var.

Səkkiz meyarlar əsasında hazırlanmış qiymətləndirmə sistemi investora qərar qəbul etməkdə yardım edir. Bu qiymətləndirmə sisteminin köməkliyi ilə fiskal rejimlər beş qrupa bölünür ki, bu qruplar da "ən əlverişli" (yəni *investorlar üçün ən yaxşı sistem*) qiymətindən "ən əlverişsiz" qiymətinədək dəyişə bilər. Həmin tədqiqat

işində fiskal rejimlərin qlobal xarakteristikalarını öyrənmək üçün bütün 226 fiskal rejimlərin ədədi ortasını hesablamaqla "dünya fiskal rejiminin orta göstəricisi" müəyyən olunmuşdur. Bu təhlildən bir neçə maraqlı nəticələr əldə edilmişdir [12].

- A.** Dünya fiskal rejiminin orta göstəricisi kiçik yataqlar üçün reqressivdir. Belə ki, pay bölgüsündə hökumətin pay faizi iri həcmli və gəlirli yataqlara nisbətən daha kiçik, az əhəmiyyətli yataqlar üzrə isə daha yüksəkdir. Məsələn, on milyon barel ehtiyata malik olan yataqlarda hökumətlərin orta pay faizi 68 faiz olduğu halda, ehtiyatları 300 milyon barel qiymətləndirilən yataqlarda bu rəqəm 64 faizdir. Nəticədə, kiçik yataqların daxili mənfəət norması (*IRR*) hökumətin pay faizinin təsirindən xeyli azalır. Beləliklə də kiçik, lakin potensialda gəlirli ola bilən yataqlar fiskal rejimin ağır şərtləri səbəbindən iqtisadi cəhətdən öz rentabelliğini itirə bilir. Neft istehsalçısı və neftixracatçısı olan ölkələr böyük neft yataqları üçün fiskal rejimin şərtlərini müəyyən etdikdə daha böyük pay əldə etməyə çalışırlar və eyni zamanda, özəl investisiyanın kiçik həcmli yataqlara tətbiqini stimullaşdırmağa laqeyd olurlar. Əgər hökumət belə kiçik yataqların da işlənməsi üçün stimullaşdıran fiskal şərtlər təmin etsə, dünya neft istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artırıla bilər.
- B.** Dünya fiskal rejiminin orta göstəricisi layihənin ilk illərində daha yüksəkdir. Hesablamaların nəticələrinə görə, 30 milyon barellik yataqların işlənməsində hökumətin pay faizi ilk altı il ərzində 68 faiz və istehsalın qalan müddəti ərzində 61 faiz təşkil edir. Halbuki fiskal rejim layihənin ilk illərində daha yüngül şərtlər tətbiq etsə, belə karbohidrogen yataqlarının kəşfiyyat və işlənməsi üzrə layihələr daha cəlbədiçi ola bilərlər.
- C.** Dünya bazarında hazırkı tendensiya hökumətin pay faizinin düşməsinə və fiskal rejimin şərtlərində daha böyük fərqlərin olmasını göstərir. Son iyirmi il ərzində fiskal rejimin şərtləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişib. Hökumətin pay faizinin aşağı düşmə tendensiyası burada əsas dəyişiklikdir. Eyni zamanda, kəşfiyyat üçün təklif olunan karbohidrogen yataqlarının sayı artmışdır. Sovet İttifaqının süqutundan sonra Azərbaycan və bir sıra digər keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrinin karbohidrogen yataqlarının xarici neft şirkətləri ilə birgə işlənməsinə başlandı. Bununla yanaşı, Çin, Vyetnam, Kuba, Yəmən, Şərqi Avropa, Argentina, Peru və s. ölkələrdə yeni perspektivli yataqlarda kəşfiyyat işləri aparılır. Bu dəyişikliklər kəşfiyyat üçün təklif olunan yataqların sayını demək olar ki ikiqat artırır. Əgər iyirmi il öncə neftin qiymətinin aşağı olması səbəbindən bu yataqlara tələbat aşağı idisə də, son illərdə neft qiymətindəki sıçrayış və neft məhsullarına artan tələbat bu yataqların işlənməsi üçün iri investitorları cəlb edir.

Yeni yataqların kəşfiyyatı və işlənməsi üçün bir beynəlxalq rəqabət mövcuddur. Əslində belə yataqlarda iştirak etmək üçün ödəniş bir qayda olaraq 40 faiz ilə 85 faiz arasında dəyişən hökumətin pay faizidir.

7. Hansı ölkədə fiskal rejim daha əlverişlidir?

LinkedIn professional internet şəbəkəsində təşkil olunmuş müzakirədə bu sual ətrafında müxtəlif fikirlər irəli sürülür [18]. Müzakirə iştirakçıları bu sahədə çalışan mütəxəssislərdir. İştirakçılar fiskal rejimin əlverişli olmasını hansısa konkret fiskal ödəmənin həcmi ilə bağlayır və hansı ödəmə üsulunun daha əhəmiyyətli meyar olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Hökumətə pay ayırmalarının həcmi layihənin investor üçün əlverişli olub-olmamasını israr edənlərə bunu inkar edən bir əksərargumentlə cavab verildi. Belə ki, bəzi ərəb ölkələrində hökumət payının bəzən 95%-ə çatdırılmasına baxmayaraq, aşağı siyasi risk şəraitində nisbətən kiçik xərclərlə, lakin yüksək mənfəət norması ilə böyük gəlir götürmək imkanı səbəbindən bu layihələr xarici investorlar üçün cəlbedici olmuşdur. Lakin İspaniyanın əsasən 18% gəlir vergisinə əsaslanan fiskal rejiminə baxmayaraq, sutkada yalnız bir neçə min barel hasilat gücü olması səbəbindən buradakı layihələr o qədər də cəlbedici olmaya bilər.

Müzakirədəki digər şərtlərdə başqa fiskal şərtlərin üstünlüyü qabardılır. Bəziləri isə fiskal şərtlərin həmin ölkədəki məhz siyasi risklə uzlaşmasını fiskal rejimin əlverişli olması üçün əsas meyar kimi qəbul edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya bazarındaki cari vəziyyətdən asılı olaraq dünən əlverişli görünən saziş bir müddət sonra məsələn, neftin qiymətinin dəyişməsi səbəbindən əlverişli olmaya bilər. Təəccüblü deyil ki, son illərdə neft qiymətlərinin davamlı olaraq yüksək olması bir çox hökumətləri müqavilə şərtlərinin yenidən baxılmasına məcbur etdi. Yüksək neft qiymətləri xidmətlərə, avadanlıqlara və materiallara olan tələbatı artıraraq xərclərin qalxmasına səbəb oldu. Əksər fiskal rejimlər neftin qiymətinin 12 -14 Amerika dolları civarında, hasilat xərclərinin isə 5-9 intervalında olduğu dövrdə hazırlandığından belə fiskal sistemlər artıq layihədən olan iqtisadi mənfəəti düzgün bölüşdürməyə də bilərdilər. Beləliklə, hansısa bir rejimə birmənalı şəkildə üstünlük vermək, onun ən əlverişli olduğunu demək düzgün deyil.

8. Azərbaycanda fiskal rejimin xüsusiyyətləri

Azərbaycanda karbohidrogen ehtiyatlarının beynəlxalq şirkətlərlə birgə mənimsənilməsi ilə əlaqədar layihələrdə, bir qayda olaraq, PSA forması tətbiq olunur. PSA, ümumiyyətlə, royalti rejiminə alternativ bir struktur təklif edir. Ənənəvi vergi və royalti rejimində hökumət konsessiya sahəsinin istismarı üçün investora müəyyən müddətə lisenziya verir. Bu zaman investor neft üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir və əvəzində hökumətə vergi və royalti ödəyir. PSA şərtlərinə görə isə, şirkət neft-qaz hasilatının bir hissəsinin müqabilində hökumət üçün neft istehsal etməyə razılaşıır.

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda və quruda kəşfiyyat işlərini aparmaq üçün 1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycanda iri neft şirkətlərinin iştirakı ilə xeyli sayda konsorsium yaradılmışdır.

Bütün konsorsiumlar PSA əsasında çalışır. Azərbaycanda PSA-dəki podratçı tərəfdaşlara sazişdən asılı olaraq 20%-dən 32%-dək dəyişən korporativ gəlir vergisi tətbiq olunur [2, s.37]. Digər əsas ödəniş formaları bonuslar və akrhesabı ödənişlər şəklindədir. Bundan başqa yerli işçilərin əməkhaqları əsasında sosial müdafiə fonduna ödəmələr nəzərdə tutulur. PSA-dəki tərəfdaşlar bütün digər vergilərdən, o cümlədən royaltidən azaddırlar.

Burada hasilata qədərki dövrdə PSA üzrə çəkilmiş xərclər hasilat mərhələsinə başlayanda zərər şəklində vergi tutulan gəlirdən çıxılır. Hər bir PSA belə zərərin neçə ilə köçürülə bilməsini müəyyən edir. Podratçılar və subpodratçılar həm də maşın, avadanlıq və digər vəsaitlərin idxalı və yenidən ixracı üçün rüsumdan və ƏDV-dən azaddırlar [2, s.40].

Xarici investorların cəlb olunduğu ilk illərdə milli neft şirkəti olaraq Azərbaycan hökumətini təmsil edən Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) ancaq 10% iştirak payı ilə kifayətlənməli olmuşdusa, sonrakı sazişlərdə bu rəqəm tədricən qalxmışdır. "Şəfəq-Asiman" perspektiv strukturu üzrə son PSA-də SOCAR 50% pay ilə iştirak edir.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanda imzalanmış üç PSA-də razılaşıdırılmış əsas fiskal şərtləri görmək olar.

Cədvəl 1. Azərbaycan PSA-lərində əsas fiskal şərtlər

<i>PSA-lər</i>	<i>İmzalanma ili</i>	<i>ARDNŞ-in pay faizi</i>	<i>ARDNŞ-in iştirak faizi</i>	<i>Akrhesabı ödənişlər (\$/km²)</i>	<i>Mənfəət vergisi (%)</i>
AÇG	1994	30-80	10.65	-	25
Şahdəniz	1996	45-90	10.00	1200	25
Şəfəq-Asiman	2010	45-90	50.00	2000	20

Mənbə: Cədvəl BP şirkətinin internet sahifəsində [9] yerləşdirilmiş həmin müqavilələrin nüsxələri əsasında hazırlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, cədvəldə göstərilən son iki sazişdə bonusların həcmi hasilata bağlı olduğundan bu meyar cədvələ daxil edilməmişdir.

Azəri-Çıraq-Günəşli. Respublikamızda bağlanan PSA-lərin ən birincisi 1994-cü ildə imzalanan və "Əsrin Müqaviləsi" adını almış Azəri, Çıraq yataqları və Günəşli yatağının dərin sulu hissəsinin (AÇG) birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında sazişdir. Saziş ölkənin çox ağır iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyətdə olduğu zaman hazırlanmışdır. Şübhəsiz, Azərbaycan dövləti bu saziş ilə öz əsas məqsədinə çata bildi – siyasi və iqtisadi qeyri-stabilliyə baxmayaraq, layihənin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan iri investisiyanı ölkəyə cəlb edə bildi. Bununla yanaşı, Azərbaycan tərəfi bu sazişdə həm öz gələcək inkişafına əhəmiyyətli dəstək verə biləcək, həm də investorlar üçün əlverişli mühit təmin edən bir fiskal rejim qura bildi.

Otuz illiyə bağlanan müqavilədə ARDNŞ-in iştirak faizi ilkin olaraq 10%

razılaşıdırılmışdı. Sonradan iştirak paylarının yenidən baxılması nəticəsində bu rəqəm 10.65%-ə çatdırıldı [5]. Sazişə görə tərəfdaşlar 25% mənfəət vergisi ödəyir. Burada bonuslar layihənin yerinə yetilməsi dövründə üç dəfə, əvvəlcədən müəyyən edilmiş etaplara çatmaqla və ümumi məbləği 300 milyon ABŞ dolları olmaqla ödənilib. Bu PSA-də akrhesabı ödənişlər tətbiq olunmur. Xərclər növbəti qaydada ödənilir: əvvəl ümumi hasılatdan bütün əməliyyat xərcləri yerdə qalan hasılatın 50%-dən çox olmamaq şərti ilə isə podratçıların kapital xərcləri ödənilir. Podratçılar yatağın işlənmə planında müəyyən edilmiş karbohidrogen ehtiyatlarının 70%-ni hasil etdikdən sonra Ləğvətmə fonduna ödənişlər edəcək. Sazişin şərtlərinə görə bütün səmt qazı təmənənsiz olaraq ARDNŞ-ə ötürülür. Sazişə xitam verildikdən sonra podratçıların saziş üzrə istifadə etdikləri bütün əsas vəsaitlər üzrə mülkiyyət hüququ ARDNŞ-ə keçir [9].

AÇG sazişinin şərtlərinə görə mənfəət neftinin hökumət ilə bölgüsü podratçıların kapital qoyuluşunun mənfəət normasından və ümumi nəqliyyat xərclərinin cari qiymətindən asılıdır. Həmin nəqliyyat xərcləri bir barelə görə 3 ABŞ dollarından çox olmadığı halda mənfəət nefti ARDNŞ ilə podratçılar arasında aşağıdakı cədvəl üzrə bölünür.

Cədvəl 2. AÇG pay bölgüsü variantı

<i>Podratçının mənfəət norması</i>	<i>ARDNŞ-in pay faizi</i>	<i>Podratçıların pay faizi</i>
16,75%-dən az	30	70
16,75%-22,75% aralığında	55	45
22,75% və ya daha çox	80	20

Mənbə: AÇG PSA [9].

Əgər hazırda nəqliyyat xərclərinin bir barelə görə 3 ABŞ dollarından aşağı olduğunu, podratçıların kapital qoyuluşunun mənfəət normasının onun müəyyən edilmiş yuxarı həddini keçdiyini nəzərə alsaq, Azərbaycan dövlətinin mənfəət neftindən qazancı hətta 87%-ə qədər yaxınlaşır. Burada 80% pay bölgüsündən, 2.3% ARDNŞ-in investor kimi iştirakından (yəni $(100\%-80\%)\times 10.65\%=2.1\%$) və 4.5% podratçıların ödəyəcəyi gəlir vergisindən (yəni $(100\%-(80\%+2.1\%))\times 25\%=4.5\%$) ibarətdir. Şübhəsiz ki, mənfəətin 13%-ə qarşı 87% olmaqla belə bir bölgüsü sazişin Azərbaycan Respublikasının xeyrinə böyük fərqlə işləməsinin göstəricisidir.

Belə nəticəni təhlil etsək aydındır ki, ilk baxışdan bu vəziyyət həm hökumət üçün, həm də investor üçün əlverişlidir. Belə ki, investor da öz sərmayəsi müqabilində çox yüksək mənfəət norması ilə qazanc götürür. Digər tərəfdən, pay bölgüsünün belə nisbəti layihədəki xarici tərəfdaşları layihəyə zəruri olan, məsələn hasılat tempinin saxlamaq üçün yeni kapital xərclərindən çəkindirə bilər. Belə ki, həmin layihənin yüksək mənfəət norması ilə gəlir verməsinə səbəb layihənin xərclərinin az olması

və ya hasilat tempinin fəvqəladə dərəcədə yüksək olması ilə deyil, beynəlxalq bazarda neft qiymətinin çox yüksək olmasıdır. Belə olan halda, layihənin investoru öz investisiya portfelini optimallaşdırarkən, məhdud olan maliyyə resurslarını daha çox pay götürəcəyi layihələrə yönəldir. Burada digər bir vacib məqam da nəzərdən qaçmamalıdır. Belə ki, pay bölgüsünün hazırkı vəziyyəti xarici investitorlara yüksək gəlir gətirməkdə davam edirsə də, onlar bu bölgüdə fiziki olaraq hasil olmuş neftin ARDNŞ-ə nisbətdə çox az hissəsinə sahib olurlar. Əlbəttə, investurun əsas məqsədi daha çox gəlir əldə etmək olsa da, hazırda enerji təhlükəsizliyinin bir problem olaraq qabardıldığı bir şəraitdə neft şirkətinin daha çox neft həcmlərinə sahib olmaq istəyi strateji məqsəd daşıyır.

2012-ci il oktyabr ayının 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin doqquz ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclası keçirildi. Burada respublika prezidenti AÇG konsorsiumunda operator olan BP şirkətini öz öhdəliklərinə əməl etməməsinə görə tənqid etdi. Qeyd edildi ki, şirkət investisiyadan üç dəfə artıq qazanc əldə etsə də, əlavə sərmayə yatırmadı. Bu sərmayəni yatırmadığı üçün hasilat tempi proqnozlara nisbətən aşağı düşdü və Azərbaycan iqtisadiyyatına ziyan dəydi [7]. Məhz bu tənqiddən sonra operator şirkət hasilat tempini saxlamaq üçün öz işində dönüş yaratmağa məcbur oldu və bu istiqamətdə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə təkan verildi. Artıq üç aydan sonra, 2013-cü il yanvar ayının 15-də Nazirlər Kabinetinin ötən ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2013-cü ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında respublika prezidenti bildirdi ki, BP şirkəti ilə aparılan danışıqlar və görülən tədbirlər nəticəsində demək olar ki, 2013-cü ildə neftin hasilatı sabitləşəcəkdir [8]. Bu fakt iri neft sazişlərində ardıcıl və dayanıqlı dövlət nəzarətinin vacibliyini və əhəmiyyətini bir daha sübut edir.

ARDNŞ-in verdiyi məlumata görə, hal-hazırda AÇG yatağının dərin qatlarında yerləşən və bu PSA-in çərçivəsində olmayan təbii qazın çıxarılması üzrə danışıqlar davam edir. Bu razılaşma minimal kompensasiyanı təmin edən və PSA tipli sazişdən təməmilə fərqli yeni formalı bir müqavilə olacaq.

9. Nəticə

İnvestorlar yeni karbohidrogen layihələrində pay almaq uğrunda rəqabət apardığı kimi, həmin layihələrin icra olunacağı ölkələrin hökumətləri də investisiyaların cəlb edilməsi üçün rəqabət aparırlar. Lakin bu rəqabət əsasən regional səviyyədədir. İri investisiyaları cəlb etmək istəyən hökumət fiskal rejimi tərtib edərkən ölkəsindəki mövcud ictimai-siyasi risklər, iqtisadi durum və baxılan yatağın geoloji-texniki vəziyyəti ilə yanaşı, həmin regionda karbohidrogen ixracatçısı olan digər ölkələrin tətbiq etdiyi fiskal şərtləri də nəzərə almalı və bu faktorlar əsasında qərarlar verilməlidir.

Hökumət fiskal rejim tərtib edərkən bilməlidir ki, maksimum vergi dərəcələrinin tətbiqi hələ də layihədən maksimum gəlir götürüləcəyi demək deyil. Optimal fiskal rejim həm hökumətin, həm də investorun maraqlarına cavab verməlidir. Əks halda bu, layihənin icrası dövründə səhv qərarların verilməsinə, hasilatın azalmasına və ya ləngidilməsinə gətirib çıxaran addımların atılmasına səbəb ola bilər. Optimal olmayan fiskal rejimlər kiçik, lakin gəlirli ola bilən neft yataqlarını qeyri-rentabelli edə bilər. Belə yanaşma əsasən neft istehsalçısı və ixracatçısı olan ölkələrdə baş verir. Halbuki belə yataqların kəşfiyyatına hazır olan investora daha məqbul şərtlər təklif edilsə, karbohidrogenlərin hasilatı əhəmiyyətli dərəcədə artırıla bilər.

Tətbiq olunması üçün heç bir optimal fiskal rejim modeli mövcud deyil. Hər bir fiskal rejim razılaşıdırılarkən həmin ölkə məxsusi olaraq öyrənilməli, həmin ölkənin şəraiti, ehtiyacları və məqsədləri hüquqi və maliyyə razılaşmaları çərçivəsində müəyyən edilməli, fiskal şərtlərin layihənin gözlənilən gəlirinə və layihənin gedişinə təsiri təhlil edilməli, mümkün variantların iqtisadi qiymətləndirilməsi təmin olunmalı və bunların əsasında müvafiq qərar verilməlidir.

Optimal fiskal rejim investorun və hökumətin fərqli risk və qazanc məqsədlərini özündə uzlaşdırmalıdır. Fiskal rejim investoru həm də yeni kəşfiyyat və hasilat layihələrinə investisiya qoymağa həvəsləndirməlidir.

Hökumət nəzərə almalıdır ki, onun ölkəsindəki layihələrdə iştirak edən iri investolar həmin layihəyə yeganə gəlir mənbəyi kimi deyil, öz investisiya portfel-lərinin bir tərkib hissəsi kimi baxırlar. Portfelini optimallaşdıran neft şirkəti ümumi gəlirin artımı naminə həmin layihədən gəlirini “qurban” da verə bilər. Ona görə də, karbohidrogen yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsi kimi iri həcmli və uzunmüddətli layihələrdə onların hər bir inkişaf mərhələsini əhatə edən səhih dövlət nəzarətinin olması zəruridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Dan Dowding. (2012). Profit oil: trust in providence, Middle East Oil and Gas Journal, March, p 25.
2. Global oil and gas tax guide. (2012). Ernst & Young, 571 p.
3. Goldsworthy Brenton and Zakharova Daria. (2010). Evaluation of the oil fiscal regime in Russia and proposals for reform, IMF working paper.
4. Hacızadə E.M., Paşayev T.Ə. (2000). Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətləri. Bakı. Elm. s.134-136.
5. <http://new.socar.az/socar/az/company/production-sharing-agreements>, Hasilatın pay bölgüsü sazişləri.
6. http://siteresources.worldbank.org/INTOGMC/Resources/cambodia_oil_gas_newsletter_8.pdf. (2007). World Bank, “Contracts for petroleum development”, Petroleum sector briefing note No. 8.

7. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=16196>, (11.10.2012). Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin doqquz ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclası keçirilmişdir.
8. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=19449>, (16.01. 2013). Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin sosial iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2013-cü ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclası keçirilmişdir.
9. http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/bp_caspian, Hasilatın Pay Bölgüsü sazişləri
10. <http://www.iaee.org/en/publications/journal.aspx>, Boskin M.J., Robinson M.S., (1985). Energy taxes and optimal tax theory, The Quarterly Journal of the IAEE's Energy Economics Education Foundation, Volume 6.
11. http://www.oilfund.az/az_AZ/about_found/terminler.asp, Terminlər.
12. Khelil C. (1995). Fiscal systems for oil, Public Policy Journal, The World Bank, Note No. 46.
13. Metcalf G.E., Hassett K.A. (2007). An energy tax policy for the twenty-first century, IAEE Energy Forum, Volume 16, p. 12-15.
14. Musayev A.F. (2004). "Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri", Bakı, Elm, 792 s.
15. Nəcəfzadə A.N., Vəliyev V.M. (2003). Qeyri-müəyyənlik və risk şəraitində karbohidrogen resurslarının mənimlənməsi layihələrinin qiymətləndirilməsi, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Məqalələr toplusu, V buraxılış.
16. Rzayev P. (2012). İqtisadiyyatın tənzimlənməsində xüsusi vergi rejimlərinin əhəmiyyəti, "Azərbaycanın vergi jurnalı", № 3, s.75-92.
17. www.decomworld.com/decommissioning. (2013). 5th annual Decommissioning & Abandonment Summit, Gulf of Mexico.
18. www.linkedin.com. (25.12.2012). Which country has the most attractive fiscal regime.
19. www.worldbank.org, Silvana Tordo. (2007). Fiscal Systems for Hydrocarbons, World Bank Working Paper No123.
20. Валиев В.М. (2004). "Принятие решений в процессе освоения углеводородных ресурсов в условиях неопределенности и риска", Баку. с. 75-90. (Vəliyev V.M. (2004). *Qeyri-müəyyənlik və risk şəraitində karbohidrogen resurslarının mənimlənməsi prosesində qərarın qəbulu*. Bakı, s.75-90.)

Наджафзаде Анар Намик оглы
доктор философии по экономике,
Qatargas Operating Company, Катар, Доха

Исследование оптимальности фискальных режимов в соглашениях по международному освоению углеводородных ресурсов

Аннотация

Цель исследования – исследование фискальных условий, регулирующих финансовые отношения между сторонами в соглашениях по международному освоению углеводородных ресурсов.

Методология исследования – системный подход, сравнительный анализ.

Выводы исследования – были определены положительные и отрицательные стороны фискальных условий, применяемых в нефтегазовых соглашениях, обоснованы факторы оптимальности фискального режима.

Ограничения исследования – т.к. большинство соглашений, заключенных в зарубежных странах, не являются публичными, то для получения информации о них ссылки осуществлялись на соответствующую литературу.

Практическая значимость исследования – возможность использования в качестве научного источника в процессе разработки оптимального фискального режима новых нефтегазовых соглашений.

Оригинальность и научная новизна – сравнительный анализ фискальных условий, используемых в нефтегазовых соглашениях и определение основных факторов оптимальности фискального режима, аналитическое обобщение PSA соглашений, подписанных Азербайджаном.

Ключевые слова: *фискальные режимы, нефтегазовые соглашения, проект АЧГ*

Najafzade Anar Namig oğlu

Ph.D. in economics

Qatargas Operating Company, Qatar, Doha

Study on optimality of fiscal regimes in agreements on international development of hydrocarbon resources

Abstract

Purpose – study of fiscal conditions governing the financial relations between the parties to the agreement on the international development of hydrocarbon resources.

Methodology – systematic approach, comparative analysis.

Findings – identified positive and negative features of fiscal conditions applied in the petroleum contracts, substantiated optimality factors of a fiscal regime.

Research limitations – most of the agreements developed in other countries are not public, so for some agreements it is referred only to the relevant literature.

Practical implications – possibility to use as a scientific source in design of optimal fiscal regime for a new petroleum contract.

Originality – comparative analysis of the fiscal conditions used in the petroleum contracts and determination of the main factors of optimality of fiscal regimes; analytical generalization for the PSA agreements entered by Azerbaijan.

Keywords: *fiscal regimes, petroleum contracts, ACG Project*

JEL Classification Codes: E62, E63, H2, H21, O23, Q48

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.02.13.

Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 18.02.13.

Çapa qəbul olunmuşdur: 16.04.13.